

Vanyó László

## Szent Ambrus, a teológus\*

1. Közhellyé vált a patológiai kézikönyvek megállapítása, mely szerint Szent Ambrus nem eredeti teológus, jelentősége az adaptálás, a görög kortársak eszméinek és teológiai belátásainak átplántálása latin talajra, a latin szellem igényeinek megfelelően, ami népszerűsítést és leegyszerűsítést jelent. A görögöktől való függést a latin kortársak is észrevették. Jeromos csak pár sorban, szűkszavúan jellemzi Ambrust a *De viris illustribus*-ban,<sup>1</sup> nehogy csorba essék „pártatlanságán”, mert a milánói püspök még mindig él és ír. Ambrus halála után azonban többször is éles kritikával illette, görög minták sápadt, halvány másolatának minősítette.

Vanyó László patológus, dogmatörténész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának tanszékvezető egyetemi tanára.

Fontosnak tartjuk megjegyezni: az elődöktől való függést a teológia területén természetesnek vesszük, de a kortárs szerzőktől átvett gondolatokat plagizálásnak tartják. Az előbbi a hagyomány folytonossága jelének számít, az utóbbi könnyen elmarasztható. Pedig talán éppen az volt a milánói püspök legnagyobb érdeme, hogy a latinság és a görögség között kiegyenlítődést hozott a teológiában. Szent Ambrus kora egyháza egészének —keletinek és nyugatinak— hitét képviselte és tanúsította. Ebből a szempontból érthető, hogy minden más latin egyházatyanál inkább a magáénak érezte Ambrust a bizánci világ, és ő a görögök által legtöbbet idézett latin teológus.<sup>2</sup>

Méltatói Ambrust inkább egyházpolitikusnak mutatták be, akinek küzdelmei a középkori pápaság harcainak és eszméinek útját egyengették, de akinek még ha megvolt is a tehetsége hozzá, ideje nem volt, hogy a teológia részleteiben és finomságaiban elmerüljön. Az igaz, hogy Ambrus a teológia területén inkább megőrző és hagyományozó, mint kezdeményező és fejlesztő; a mód azonban, ahogyan megőriz és hagyományoz, sajátos.

A fentiek alapján látszólag hálátlan feladat Ambrust mint teológust bemutatni, mert úgy tűnik, csak „a források” kérdését kell és lehet tárgyalni. Mégis van két eredménye: egyrészt megmutatja Szent Ambrus képességét és érzékenységét, amellyel magáévá tudta tenni keleti kortársai eredményeit, másrészt nélküle aligha érthető a IV. század utáni latin teológia, éppen közvetítő szerepe miatt. De bizonyos értelemben egyoldalú és elégtelen is Ambrust csak teoló-

\* A Szent Ambrus egyháztanító halálának 1600 éves évfordulója alkalmából 1997. április 8-án, a budapesti Központi Papnevelő Intézet dísztermében rendezett tudományos ülészenekon elhangzott előadás.

<sup>1</sup> *De vir. ill.*, CXXIV.

<sup>2</sup> Irscher, J.: „Ambrosius in Byzanz”, *Ambrosius Episcopus. Atti del Congresso Internazionale di studi ambrosiani nel XVI centenario della elevazione di sant Ambrogio alla cattedra episcopale. Milano 2-7 Dicembre 1974.* II. [Studia Patristica Mediolanensia, 7] Milano 1976. 298–311. A tanulmány áttekintést ad arról, hány bizánci történetíró, teológus, hány későbbi zsinat idézte Ambrust.

gusként bemutatni, mert ezzel minden bizonytalanságot nem meríthető ki kellőképpen jelentősége. Mi több, bizonyos, hogy teológiája nem szigetelhető el életműve egészétől, liturgikus és egyházközpontú tevékenységétől. Nagy Szent Baszileioszt (Vazult) szokás Kelet Ambrosiusának nevezni, de ugyanúgy mondhatjuk azt is: Nyugat Baszileiosza Ambrosius. A két püspök nemcsak személyes kapcsolatban volt egymással, de még családi körülményeik és múltjuk is valamiképpen nagyon hasonló. Amilyen szerepe van Makrinának Baszileiosz családjában, nagyjából hasonló Marcellinának Ambruséban. Még az elmélet terén tanúsított magatartásukban is felfedezhetünk valami hasonlóságot. Csak öncélúan sem egyik, sem másik nem volt hajlandó bölcseleti eszmeváltásokba bocsátkozni. Szellemi alkatuk is hasonló volt, hiszen Baszileiosz teológiai álláspontja és egyházközpontú elgondolásai soha nem voltak elválaszthatók.

A közhelyekben mindig legalább annyi igazság van, mint amennyi felületeség s általánosítás, amely eltekint az árnyalatoktól. Ez azonnal kiderül, ha egy pillantást vetünk az Ambrusról közelmúltban megjelent tanulmányokra, könyvekre, melyeknek száma növekszik annak ellenére, hogy minden szerző megismétli a kötelezővé vált közhelyeket.<sup>3</sup> Bizonyos, hogy mind nagyobb érdeklődés mutatkozik az iránt, hogy miben is áll az „átlagosnak” tartott teológus növekvő vonzereje, ami tagadhatatlan. Erre biztosan mondhatjuk: személyiségében.

2. Ambrus (339–379 április 4.)<sup>4</sup> bár Trierben látta meg a napvilágot, valójában tősgyökeres római, az Aureliusok nemzetségének leszármazottja. E nemzetség az egyetemesebb kultúrájú római főnemességhez tartozott; tagjai már keresztények voltak, talán megkövült az a feltevés is, hogy a családban görög beütés is lehetett, maga az Ambrosius név, testvére, Satyrus és nővére, Marcellina neve is erre enged következtetni, minél fogva magától értődő, hogy Aurelius Ambrosius fia, a későbbi milánói püspök kiválóan tudott görögül, aminek pályáján nagy hasznát látta.

<sup>3</sup> Kiváló összefoglalás H. von Campenhausen: *Lateinische Kirchenväter*. 5. Aufl. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1983. 77–108.; régi monográfia Th. Förster: *Ambrosius, Bischof von Mailand. Eine Darstellung seines Lebens und Wirkens*. Halle 1884; az egyházatya vallásosságával foglalkozik az egyik legjelentősebb szerző szempontjából: E. Dassmann: *Die Frömmigkeit des Kirchenvaters Ambrosius von Mailand. Quellen und Entfaltung*. Münsterische Beiträge zur Theologie, Heft 29. Münster Westfalen 1965.; a pogánysággal vívott harcát ecseteli: J. Wytzes: *Der letzte Kampf des Heidentums in Rom*. Leiden 1977; fontos tanulmányokat tartalmaz a két kötet: *Ambrosius Episcopus, Atti del Congresso internazionale di studi ambrosiani nel XVI centenario della elezione di sant Ambrogio alla cattedra episcopale, Milano 2-7 Dicembre 1974*. I–II. [Studia Patristica Mediolanensia 6–7] Milano 1976. — Liturgikus tevékenységéhez ld. J. Schmitz: *Gottesdienst im altchristlichen Mailand. Eine liturgiewissenschaftliche Untersuchung über Initiation und Messfeier während des Jahres zur Zeit des Bischofs Ambrosius (†)*. Theophaneia 25. Köln–Bonn 1975. Az *Études Augustiniennes* sorozatban: P. Courcelle: *Recherches sur Saint Ambroise*. Paris 1973; G. Madec: *Saint Ambroise et la philosophie*. Paris 1974; H. Savon: *Saint Ambroise devant l'exégèse de Philon le Juif*. Paris 1977.

<sup>4</sup> Ez a nap nagyszombat volt, amelynek korai óráiban adta ki lelkét. Paulinus: *Vita Ambrosii*. 47. [Vite dei Santi, a cura di Christine Mohrmann. *Vita di Cipriano, Vita di Ambrogio, Vita di Agostino*. Testo Critico e Commento a cura di A. A. R. Bastiaensen. Fondazione Lorenzo Valla/Mondadori Editore. III. Ed. 1989. 112–114. Jegyzetei: 330.]

A tény jelentőségének felméréséhez emlékeznünk kell arra, hogy a latin egyház utolsó „kétnyelvű” teológusa, Tertullianus, éppen görögstudása miatt volt képes olyan teljesítményre a II/III. század fordulóján, ami őt sok szempontból még görög kortársai fölé is emeli. A IV. század során, a 325–381 közötti időszakban pedig már szinte megszilárdult görög nézet volt, hogy a latíkok nem értenek a teológiához, a latinok pedig meg voltak győződve arról, hogy egész Kelet ariánus. A kölcsönös bizalmatlanságnak ebben a klímájában kell értékelni Ambrus teológiai teljesítményét.

Minket Ambrus életének 374-től, püspökké szentelésétől, 397-ig, haláláig terjedő évei érdekelnek. Ez a csaknem negyedszázad teológussá érésének korszaka. Egy évvel püspökké szentelése után adja ki majd Baszileiosz *A Szent Lélekről* (Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος) c. művét; szentelése előtt egy évvel, 373-ban halt meg Athanasziosz. Keleten ez az időszak a már haldokló arianizmus kora, még eleven a Szent Lélek istenségét tagadó „kriptoarianusok”, a pneumatomachusok agitációja, amely azonban egy évtizeden belül lecseng. Ez a késői arianizmus nevezhető a „szofisztikus retorika” racionalista vallásának, amelyben a tartalmi álláspontoknál fontosabbak a vitatható témák, amikor mindenki minden eszközt megragad nézete fenntartására, amikor az egyéni vélemények az Egyház egyetemes hite fölé kívánnak kerekedni. Az újarianizmus élt az ún. „praepositiós metafizikával”<sup>5</sup>, amely Arisztotelész *Kategóriák* c. művére alapozódott inkább, mint a Bibliára s már nem érvényesíthette a „homouésziosz” ellen Áriusznak azon érvét, hogy ez a kifejezés nem található a Szentírásban. Ez az irányzat filozófiai érvekkel vélte fenntarthatónak a klasszikus arianizmus tételeit, és az Atya, Fiú, Szent Lélek lényegi különbségének kimutatására törekedett. Nyugaton a gótok és püspökeik ariánusok. Magában Milánóban is —ahogyan Alexandriában Athanasziosz helyére kappadokiait iktattak be ariánus püspököknek, ami Milánó és Kelet kísértetiesen hasonló szituációját mutatja— született kappadokiai az ariánus püspök, Auxentius, aki 374-ben halt meg. A nikaiai orthodoxia hívei fellélegeztek, úgy érezték, elérkezett az ő órájuk.

Ambrus megválasztásakor még nem is volt megkeresztelve, de keresztény nevelésben részesült, sőt családi tradíciójához tartozott az orthodoxia. Ősei között a család egyik női tagja vértanú volt. Talán ez is inspirálta Szent Ágnes-himnusza megírására. Püspökként első cselekedeteihez tartozott, hogy orthodox elődjének, a száműzetésben elhunyt Dionysius püspöknek a csontjait hazahozatta Milánóba, és ünnepélyesen eltemettette. Egy évvel megvá-

<sup>5</sup> Az ún. „praepositiós metafizika” a „σὺν” és „ὑπὸ” előjárószóakra alapozta érveit az isteni létmóddal kapcsolatban. Ez a „pneumatomachoi”-nál, a Szent Lélek istenségét tagadóknál abban nyilvánult meg, hogy végeláthatatlan vitába kezdtek, vajon a Szent Lelket az Atya és Fiú „mellette”, vagy „alá” kell-e sorolni. Gyökere visszanyúlt magára Áriuszra, aki szerint ellenfelei a „πρὸς τὸν” = relatio kategóriáját hüposztazálják, ezért merik azt állítani, hogy a Logosz lényegében Isten és nem csupán viszonylatban van az Istennel, amiért a Jn 1,1-et nagyjából így olvasta: „Kezdetben volt a Logosz, a Logosz kapcsolatban volt/függött az Istentől, és isteni (θεὸς határozott névelő nélkül!) volt a Logosz”. Ugyanígy elutasította „az Atya lényegéből való” (ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς) kifejezést, mert az „ἐκ /ex” Arisztotelész metafizikájában a materiális okságot jelentette.

lasztása után ezt méltányolta hozzá írt levelében Baszileiosz.<sup>6</sup> Ambrus ezzel a gesztusával kifejezte: nem az ariánus Auxentius utódának tudja magát. Magartartása ebben is nagyon egyezik egy keleti kortársáéval, Nazianzoszi Szent Gergelyével, aki Konstantinápolyban nem az ariánus Démophilosz, hanem a főváros utolsó orthodox püspöke, Alexandrosz utódának vallotta magát.<sup>7</sup>

A szüzesség kultuszát hozhatta már a családi környezetből, mert Ambrus testvére, Satyrus is —aki bátyja püspökké választása után, korai haláláig a püspökség gazdasági felügyeletét látta el—, nőtlen maradt, nővérük, Marcellina még Ambrus püspökké választása előtt szüzességi fogadalmat tett Rómában, majd felköltözött Milánóba. Nagyon valószínű, hogy Ambrus püspökké választása előtt már foglalkozott bizonyos tanulmányokkal, amelyeknek közül volt a teológiához. Talán Josephus Zsidó háborújának és a Királyok könyvének parafrázisa az ő munkája volt. (Ez utóbbi nem maradt fenn.) Püspökké szentelése után Ambrus teológiai képzését presbitere, Simplicianus irányította, aki utóda is lett a püspöki széken, bár idős kora miatt csak néhány esztendeig.

Irodalmi, jogi képzettsége megvolt. Mire volt szüksége a püspöknek? Minde nélkül el kellett látnia az igehirdetés feladatát. A prédikációhoz a Biblia elmélyült tanulmányozására volt szüksége. Ehhez a stúdiumhoz elsősorban az alexandriaiakat vette igénybe, főleg Órigenészt. Ez azért volt előnyös, mert a teljes bibliai könyveket kommentáló műveket bármely kiválasztott perikópához fel tudta használni. Ambrus a beszédssorozatokot részesítette előnyben, mint a hatnapos teremtéstörténetről mondott beszédei mutatják, amelyekhez Baszileiosz hasonló című homíliáit használta fel. De „elméleti” munkái is valójában beszédssorozatainak revideált kiadásai. Az egyházatya műveire bizonyos kettősség jellemző. Ha költeményei eleve „mondásra”, „recitálásra” íródtak, úgy elmondott beszédeinek értekezésekké formált kiadásai átgondolásra, elmélkedésre szolgálnak, talán nem is nélkülöznek bizonyos líraiságot. Verseiben személytelen, prózájában személyes. Hihetetlenül értett hozzá, hogy a gondolatot ne csak a hallgató fülébe, hanem ajkára is adja. Prózájával a hallgató fülébe beszélt, értelméhez szólt, költeményeit azért írta, hogy a hit tételeit a lehető legszemélytelenebbül hallgatói ajkára adja hitvallásként, mint „énekelt hitvallást”, „canora confessio”-t, amint a zsoltárok magyarázatának bevezetőjében mondta.

Évek múltán aztán —mint a Zsoltárok, a Lukács-evangélium magyarázata mutatja— mind önállóbb lett Ambrus is az átvett anyag felhasználásában és alkalmazásában. Az alexandriai allegorizmusnak számos előnye volt, hiszen az Ószövetség „külsőségei”, történetei sok esetben nemcsak érthetetlenek voltak a latin hallgatóknak, hanem néha még meg is ütköztek rajtuk. Ezt illusztrálja legjobban híres hallgatója, Ágoston. Ambrus írásaiban gyakran bukkanunk Jézus-imákra, amelyek igen jellegzetesek. Ezt a Jézus-misztikát Órigenésztől tanulta, de hasonlóan megtaláljuk Nazianzoszi Szent Gergelynél, és örökli műveiből Szent Ágoston, akinél szintén sokszor előfordul a „Deus meus!” felkiáltás.

<sup>6</sup> Ep. 197.

<sup>7</sup> Oratio 36,1. SC,318, 242.o.

A teológus Ambrus munkásságát három periódusra oszthatjuk. Az első: püspöksége előtti korszaka, amikor jogi, filozófiai, erkölcsi kérdésekkel foglalkozott, a második 374–85-ig tart, amikor dogmatikus kérdésekbe merül el, ezeket az írásokat filozófiai eszmék is átjárják. A harmadik korszaka 385-től haláláig tartott, ekkoriban nőtt meg érdeklődése Órigenész iránt, az ő kommentárján keresztül fedezte fel az Énekek éneke „ecclesialis” misztikáját. Még halálos ágyán is diktálta a 118. zsoltár magyarázatát, amelyet már nem tudott befejezni. De késői műveiben is mindig vissza-visszatérnek bizonyos eszme-csoportok, mint Ágostonnál is.

Örökségének ismerte mindazt, amit a latin teológia Tertullianus és Cyprianus műveiben az utókorra hagyott. A szüzességet magasztaló aszketikus tartalmú írásainak címzettjei kizárólag a női nemhez tartoznak, akik az özvegyekkel együtt külön „rendet” alkottak az egyházban. E téren Ambrosius nem megy túl azon, amit Cyprianus műveiben találunk. A szerzetesség nem kifejezett téma még Ambrusnál.

Legelső korszakában érdeklődése középpontjában a „sapientia”, „beatitudo”, „virtus”, „perfectio” állt<sup>8</sup>, bizonyos értelemben filozófiai-etikai vallásosság volt a jellemzője. Második korszakában Krisztus a centrum, de megtartva a már megszerzett filozófiai belátásokat. Mindez utolsó korszakában kiegészül az Egyház-misztikával.

Sokszor panaszkodott, hogy akarata ellenére írnia kell, mert az eretnekek rákényszerítik, amikor folyton újabb vitakérdésekkel állnak elő.<sup>9</sup> Szavait inkább retorikai fordulatként kell értékelni, mert írásainak felépítettsége azt mutatja, az írás legbensőbb ügyének számított. Teologizálásának feladata: bemutatni a Fiút mint „igaz, jó, egyenlő (igazságos) Istent” („Deum verum, bonum, aequalem”<sup>10</sup>), a Jn 5,22–23-nak megfelelően („Az Atya nem ítél senkit, az ítéletet egészen a Fiúra bízta, hogy mindenki tisztelje a Fiút, amint tisztelik az Atyát. Aki a Fiút nem tiszteli, nem tiszteli az Atyát, aki őt küldte”), mert az Atya minden ítéletet átadott a Fiúnak. Ez a teológiai program az újarianizmust vette célba. Áriusz hitvallása ugyanis általánosságban az egy Istenről beszélt, nem az Atyáról, ez utóbbi fogalom teljesen elvesztette benne jelentését, kiüresedett, hiszen a Fiú csak átvitt értelemben fia az Atyának, de Istent is csak átvitt értelemben lehet Atyának nevezni. Az újarianizmus az Isten és az Atya ekvivalenciáját elfogadta, és erről az alapról vitatta a másik két személy istenségét.

Miután az arianizmus a keresztény teológia egészét teremtésteológiává zsugorította, az üdvösség kérdését merő etikai kérdéssé egyszerűsítette, a nikaiai orthodoxia képviselői, így Ambrus is, az üdvösség, a „szótéria” kérdé-

<sup>8</sup> Dassmann, E.: „Die Frömmigkeit des Kirchenvaters Ambrosius von Mailand”, *Münsterische Beiträge zur Theologie* 29, Münster 1965. 18 skk.

<sup>9</sup> *De Inc.* 7,62.

<sup>10</sup> Az „aequalis” jelző itt ambivalens, ami egyúttal mutatja Ambrus habilitását a nyelvi fordulatokban, mert utalhat az Atyával „consubstantialis” Fiúra, de az „igazságosan ítélő” Fiúra is, akinek az Atya minden ítéletet átadott.

sévé tette a hit és a teológia kérdését. Az arianizmus úgy polarizálta a keresztény teológiát, hogy a szoros értelemben vett teológiát az egy Isten önmagában vett létére korlátozta, aki csak a teremtés révén kerül kapcsolatba a világgal és történelemmel, de nem Igéje emberré válása által, ezért a teológia és az „üdv történet”, „megtestesülés” (οἰκονομία) széttört, kapcsolata csak külsőlegessé vált.<sup>11</sup> Az üdv történetről elszigetelt teológia elvont spekuláció tárgya lehetett, a teológiától elszakadt üdv történet pedig az ember etikai tevékenységi területe. Szükségképpen következmény lett a teológia racionalizmussá torzulása, ahogyan az üdv történet elmoralizálása is. Ambrus éppen ezért a Fiú el- és megismeréséről beszél, amely ebben a helyzetben a hit alapvető kérdése: „Nem csupán a Fiú hatalmának elismeréséről van szó, hanem a mi megismerésünkről is. Amit mi megismerünk, az nem ad lényegéhez semmit, de tán ad valamit a mi üdvünkhöz, az örök életet ezért az Isten Fia megismerése által kell elnyernünk”.<sup>12</sup>

3. Ambrosius teológiai teljesítményét három írása szemlélteti: *De fide*, *De incarnationis dominicae sacramento*, *De Spiritu Sancto*.<sup>13</sup> Ezekben a művekben lépésről-lépésre fejtette ki az Egyház hitét, amit már Hilarius is kezdeményezett, de Ambrus volt az, aki a latin Nyugat számára az eredményeket úgy véglegesítette, hogy mindig figyelemmel volt a Kelet teológiai álláspontjára, miközben nem adta fel a latinság régebbi teológiai hagyományát. Míg Hilarius elsősorban Athanaszioszra támaszkodhatott, addig Ambrosius a nagy kapadokiaiakkal is lépést tartott.

Az az arianizmus, amellyel Ambrusnak szembesülnie kellett, a IV. század végén már irányzatokra szakadozott; egy része hajlott az orthodoxyával kötetendő kompromisszumra, más része viszont radikalizált bizonyos ariánus tételeket, amelyeket a legváltozatosabb formában adott elő. Azt nem tévesztethetjük szem elől, hogy az ellenfelek, mint Makedoniosz vagy Eunomiosz, korántsem oly „közeliak”, mint Keleten, inkább már lassan a múlt árnyai, amelyek azonban mégis kísértének. Ambrus bizonyos sematizálást engedhet meg magának, a különféle irányzatok lényegében számára mind „ariánusok”: „sokféle elnevezés, de egy hitetlenség” (plura nomina, sed una perfidia).<sup>14</sup> Történelmi távlat nélkül szemlélheti az arianizmus irányzatait, amelyet azért idők múltán módosít, mint a *De incarnationis dominicae sacramento* végén. Ez a két irányzat: Eunomiosz „anomoianizmusa” és Palladius „homoianizmusa”.<sup>15</sup>

<sup>11</sup> A IV. sz. végére kikristályosodott a szóhasználat: a „theologia” foglalkozott azzal, ami Isten önmagában, lényegével, a Szentháromság személyeivel; az „oikonomia” jelentette a teremtéstől kezdve az üdv történetet, melynek középpontja az *incarnatio*, az Ige megtestesülése ill. emberré válása.

<sup>12</sup> *De fide* V,6,69.

<sup>13</sup> Könnyen elérhető kétnyelvű kiadásai: *Opera di Sant Ambrogio, La fede*. [Biblioteca Ambrosiana 5]. Milano/Roma 1984; *Opera di Sant Ambrogio 16, Lo spirito santo, il mistero dell'incarnazione del signore*. Milano/Roma 1979.

<sup>14</sup> *De fide* 1,44-46.

<sup>15</sup> Az Eunomiosz által képviselt „anomoianizmus” szerint mivel az Atya, Fiú, Szent Lélek „nevei” (ὀνόματα) különbözők, ezért természetük is különbözők. Palladius „homoianizmusa” ál-

Az előbbi felújította a radikális ariánus nézeteket, a második a nikaiai orthodoxyával megegyezett homoiúszianusok irányzatából ágazott el, annak „elfajzása” lett, mely mindennek elkenésére törekedett. Palladius irányzata balkáni volt, ez közelebből érintette Ambrust.<sup>16</sup> Ebben a vitában sokszor Baszileiosz *Contra Eunomium*-a vezeti, azzal a különbséggel, hogy időnként visszaél a rétor *ad hominem* érveivel.

A *De fide* c. írásában, majd hasonlóan a *De Spiritu Sancto*-ban is a szentháromsági teológiát foglalta össze, majd a *De divinae incarnationis sacramento*-ban ennek a szentháromságtannak az üdvtörténeti következményeit. Ez utóbbi az apollinarizmussal való szembesülést jelenti.

Az említett műveket 378–382 között írta Ambrus, ami rendkívüli teljesítmény. A *De fide* c. műve Gratianus császárnak íródott, két részben készítette el, az első két könyv még a Konstantinápolyi II. Egyetemes Zsinat előtt készült, a második része, a III–V. könyvek utána, de csak pár hónappal később. Vissza kell nyúlnunk arra a megállapításra, hogy Ambrus minden műve eredetileg prédikáció volt. Ha a Gratianusnak ajánlott *De fide* is, akkor felmérhetjük ennek jelentőségét. A milánói püspök nem külön javaslatokkal traktálta az uralkodókat, hanem azzal a hittartalommal, amelyet prédikált a népnek, és azt fogalmazta át az uralkodónak szóló útmutatásul. Ez volt Baszileiosz programja is: előbb a kérésgma, azután a dogma. A folytatásra azért volt szükség, mert az első két könyvben kifejtett tanítást megtámadta Raciaria (a mai Bulgáriában) püspöke, az ariánus Palladius. A folytatás azonban már tükrözi a 381-es zsinat eredményét, az orthodoxia győzelmét.

Ambrus jellegzetessége, hogy időnként megszakítja a dogmatikus érvelés és bizonyítás fonalát és párbeszédes részeket fűz be írásába, Krisztust és az eretnek ellenfelet szólaltatva meg: „Tagadom, hogy jó vagy! — Ő (Krisztus) mondja: Legyen hited szerint, hogy én nem vagyok jó. — Én nem tartalak téged mindenhatónak. — Ő válaszol: Úgy hát nem tudom megbocsátani bűneidet. — Én az Atya alattvalójának (subjectum) mondalak. — Erre ismét feleli: Miért kérsz akkor szabadságot és megbocsátást attól, akit te, szolgál, alattvalónak vélsz?”<sup>17</sup> Tűnhet különösnek ez a teológiai traktátusba illesztett párbeszéd, de nagyon jellemző Ambrusra, mert a teológia és a szakramentális praxis kapcsolatát érinti, amely az ariánusoknál leszakadt egymástól. Az „elméleti teológia” és az Egyház szakramentális gyakorlata Ambrusnál elválaszthatatlan volt. Éppen a bűnbocsánat kérdését kapcsolja be a Fiú lényege körül folyó vitákba, az isteni hatalmat. A közbeiktatott párbeszédes jelenetek célja, hogy az érvelést és bizonyítást összekapcsolják a hitvallással.

---

talában az Atya és Fiú hasonlóságát elismerte, de a „lényeg” szó (οὐσία) mellőzésével, mert a „homoianusok” szerint ez csak vitához vezetne.

<sup>16</sup> R. Cantalamessa: „Ambrogio e i grandi dibattiti teologici del suo secolo”, in: *Ambrosius Episcopus* I. 489. A *De incarnationis dominicae sacramento* antiapollinarista karakterét teljesen figyelmen kívül hagyta.

<sup>17</sup> *De fide* II, 19, 110–112.

A „megismerés” (cognoscere) Ambrusnál teológiaiilag nem azonos a „kimerítően megismerni” (comprehendere) jelentéssel,<sup>18</sup> hanem az „elfogadással”, „megtartással”, „megvallással” (accipere, tenere, confiteri) azonos. A *De fide* V. könyve a latin Nyugaton a hatvan éve dúló ariánus viták lezárását jelentette. A mű rendkívül népszerűvé vált a középkorban — ezt nagyszámú kézirat tanúsítja: legkorábbi kézirata a ravennai, amely Ambrus halála után néhány évvel, az V. században készült. A későbbi egyetemes zsinatok is sokszor idézték, a 680-as Konstantinápolyi III. Egyetemes Zsinatig bezárólag.

A *De Spiritu Sancto* c. művét az előbbi után adta ki. Indoka: azok az ariánusok, akik már 362-ben elfogadták a Fiú egytlényegűségét és istenségét, azok többnyire fenntartották arianizmusukat a Szent Lélek személyével kapcsolatban. Hozzá kell tenni: a πνεῦμα ill. spiritus a görög-latin kultúrában ugyan értelmes, de mindent átható testi *substantia*-t jelentett, akár az orvosi irodalomban, akár a sztoikus filozófia alapján. Ezért is beszéltek keveset a Pneuma természetéről az első három században, aminek eredménye lett számos bizonytalanság. Az újplatonikusok írásait ismerte Ambrus, ami megkönnyítette számára a szellemi természetű *substantia* megértését, de nem akart új metafizikát alkotni. Főként Órigenész és Athanasziosz, természetesen Nagy Szent Baszileiosz, de mindenek előtt Vak Didymus munkáját olvasta. Athanasziosz Szerapiónhoz írt leveleiből merítettek a kappadokiak is, amint ezt Nazianzosi Szent Gergely Athanasziosz-émlékbeszéde<sup>19</sup> tanúsítja. Felhasználta Baszileiosz 361–365 körül kiadott három könyvét Eunomiosz ellen, de a 375-ben Amphilokhiosznak dedikált *De Spiritu Sancto*-t is. Látszólag a legtöbbet merítette hozzá Didymus *De Spiritu Sancto* c. művéből. Ezért „kiérdemelte” Jeromos kritikáját. Ambrus műve felháborította Jeromost, és hogy a milánói püspök sápadt stílusát érzékeltesse, 385-ben maga is latinra fordította Didymus művét. Jeromos szerint —mint fordítása előszavában mondja— Ambrus egyszerűen elrontott egy jó görög szöveget.<sup>20</sup> Ambrus Lukács-kommentárjával kapcsolatban ugyancsak „nyilatkozott”: „játszott a stílussal, de szundikált a tartalomban”.<sup>21</sup> A Pammachiushoz írt levelében<sup>22</sup> ugyanígy „ítélkezik”. Ami azt illeti, mindezt Didymus művének is felróhatta volna, mert az is korábbi művek kompilációja volt.

<sup>18</sup> Ambrus tökéletesen ismerte a kortárs görög teológusok, Nagy Szent Baszileiosz, Nazianzosi Szent Gergely, Nüsszai Szent Gergely terminológiáját, amelyet az újariánus viták során alakítottak ki. Eunomiosz beszélt az isteni lényeg „katalépszisz”-éről, kimerítő megismeréséről, amit orthodox ellenfelei kétségbe vontak. Eunomiosz ugyanis meg volt győződve róla, hogy képes „de-finiálni”, „le-végelni”, meghatározni az isteni lényegét. Állítása szerint úgy ismerte az isteni lényegét, mint a saját tenyerét.

<sup>19</sup> *Oratio* 21. Nazianzosi Szent Gergely Konstantinápolyban tartotta ezt a beszédét, amely programnyilatkozata is volt.

<sup>20</sup> PL 39, 1032A-1034A.

<sup>21</sup> *Comm. in Mt.* IV, 26. PL 26; 203B.

<sup>22</sup> *Ep.* 84, 6.



Ambrus harmadik alapvető műve, a *De incarnationis dominicae sacramento*, az aquileiai zsinat után készült, 382 elején. Eredetileg ez is beszéd volt, amely utólagos átdolgozás után öltött traktátus-formát. Bizonyos értelemben katechetikus módszere van, aminek nyomait felfedezhetjük Athanasziosznál és Nazianzoszi Szent Gergelynél is. Azt is mondhatjuk: ez olyan hitvallásmagyarázat, mely csak az Ige megtestesülésével kapcsolatos kérdéseket fejt ki. Az arianizmusra reakcióként fellépő, szélsőséges „egylényegűséget” valló apollinarizmus tette szükségessé. Az arianizmus cáfolatára Apollinarisz olyan teológiai rendszer kidolgozását tűzte ki célul, amelyben a nikaiai „homoúsziosz” nemcsak az Atya, Fiú, Szent Lélek személyeire, de az Ige által felvett emberi természetre is kiterjed. Ezzel az alapgondolattal szükségképpen oda jutott, hogy az Ige megtestesülését nem az emberi természet felvételeként, hanem az isteni természetből eredő működésként értelmezte. Apollinarisz nézetei heves reakciót váltottak ki, mert felfogása egyet jelentett azzal, hogy Jézus Krisztus emberi természetét valamiképpen bevonja az isteni lényegbe. Apollinarisz — az arianizmussal ellentétben — feloldja a szentháromságtanként értett teológiában az üdvtörténetet és megtestesülést, az arianizmus racionalizmusához hasonló eszközökkel érkezik el bizonyos „monofizita misztikához”, amelyben a kegyelem abszolút módon uralkodik a természetén, fel sem tételezve a *rationalis creatura* közreműködését.

Ambrus a *fides generalis*-t, az Egyház hitét akarja kifejteni. 377-től kezdve terjesztették az ifjabb Apollinarisz nézeteit. Már állást foglaltak vele szemben zsinatok: Roma (377), Alexandria (378), Antiochia (379). Cáfolták a téziseket: Athanasziosz, Nazianzoszi Szent Gergely, Nüsszai Szent Gergely. Noha ekkor még az antiapollinarista vita elején vagyunk, a következtetések levonásában Ambrosius és Nüsszai Szent Gergely jár elől. Forrásai: Athanasziosz Epiktétoszhoz írt levele, Philón *De sacrificiis* c. írása, kérdéses a *Tomus Damasi* felhasználása és Apollinarisz írásainak ismerete. A *Tomus Damasi* esetében függőségről azért nem lehet beszélni, mert a 382-es római zsinat dokumentumának kidolgozásában Ambrus is részt vett. Apollinarisz „Logosz szüllogisztikosz” című könyvét — mint a mű végén mondja Ambrus — ismerte. Más munkáit nem. Felhasználta Nagy Szent Baszileiosz *Eunomiosz ellen* I-II. könyveit (a 89–105. szakaszokban). A nem túl terjedelmes mű igen népszerű lett, az Efezusi és Khalkedoni Zsinatok aktái és Küroszi Theodorétosz *Eranisztészének* florilégiuma is idézte. Ez mutatja, hogy Ambrus Keleten minden más latin teológusnál népszerűbb volt.

A filozófiai eszközök használatánál megelégedett annyival, ami ellentmondásmentes teológiai felfogás kialakítását lehetővé tette. Ezért is maradt a nyilvánlatkoztatás teológusa. A teremtményt és Teremtőt szakadék választja el, amit semmilyen analógiás következtetéssel áthidalni nem lehet, ezt a szakadékot csak Isten Igéje tette és teheti áthidalhatóvá. Itt nincs szó újplatonikus emanációról. A teremtetlen isteni és teremtményi lét dualizmusa tükröződik Jézus Krisztus személyében is, akinek valósága Ambrusnál szinte szélsőségesen

„dyophysita”. A hit az istenség mélységeit inkább félve tiszteli, mintsem megismerni akarja”.<sup>23</sup> Ez a „dyophysitismus” szembeállítja őt az apollinarizmussal.

Az üdvtörténet és szentháromsági teológia összekapcsolása igen jellegzetes, „Tertullianus-i” módon történik Ambrusnál. Ez a „Tertullianus-i mód” bizonyos drasztikus racionalizmust jelent, amelynek segítségével a nikaiai egy-lényegűség dogmáját logikus kényszerűséggel adja elő. Ennek köszönhetően a nyugati egyház nemcsak birodalmi egyház lett, hanem „hitvalló egyház” is. A teológia és az egyházpolitika Ambrusnál elválaszthatatlan.

Egyszerűség és világosság a jellegzetessége ennek a teológiának, amely a hit számára szilárd, világos formulát akar nyújtani. Ezért nem alaptalan a feltevés, hogy Ambrus lehetett a szerzője az ún. Athanasziosz-féle hitvallásnak (Symbolum Athanasianum),<sup>24</sup> amely rövid, ritmikus formában fogalmazza meg a *trinitarius* hitet. Ez a *symbolum fidei* felúton van a próza és a vers között, Ambrus traktátusai és himnuszai között. Ami érdekes: miután Ambrus szentháromsági és krisztológiai hitét ezekben az írásokban megfogalmazta, többet nem tért vissza rájuk. Amire egyszer rátalált, ahhoz ragaszkodott, mint végérvényes belátáshoz. Ez nem zárja ki azt, hogy későbbi írásaiban viszont egész gondolatmeneteket emeljen át ezekből a dogmatikus tartalmú írásokból.

4. Ambrus az Egyház és az állam viszonyának elméleti megalapozója is. A milánói püspök szerint a császár is az „Egyház fia”,<sup>25</sup> hit dolgában fölötte is van illetékessége a püspöknek. Ez az illetékesség főleg Nagy Theodosius trónra lépése után lett világos. Ő ugyanis az első olyan uralkodó, aki mielőtt bevonult volna Konstantinápolyba, megbetegedvén, Thessalonikiben felvette a keresztiséget. Éppen ezért vele szemben már Nazianzoszi Szent Gergely is kemény követelményeket támasztott, sürgette a birodalmi törvényhozás összhangba hozását a keresztény hit követelményeivel, mert a törvények pl. megengedték a válást. Az Egyház dogmatikus érinthetlensége Ambrus meggyőződése lett, és ennek eredményeként klérusát is tökéletesen függetlenítette az államtól. A császárei a paloták, de nem a templomok.<sup>26</sup> Nem csupán az Egyház függetlenségéről volt szó, hanem mindenekelőtt arról, hogy a császári hatalomnak is vannak erkölcsi kötöttségei. Erről beszélt Nazianzoszi Szent Gergely is Nagy Theodosius jelenlétében. Az Egyház védelme az uralkodó részéről hitbéli kötelezettség. Noha az Egyházat a birodalommal való kapcsolatában látta, de soha nem keverte össze valamilyen politikai képződménnyel, bár államférfiként, hivatalnokként, püspökként szolgált. Az Egyház Ambrus számára mindig Krisztus Jegyese, Isten Városa volt, a népek gyűjtő tégelye, amely azonban minden egyes vallásos lélekben is ott él. Az Egyház lényegét istentisztelete, liturgiája adja. Ezért oly jelentős teológusa Ambrus a szentségeknek és a szentelményeknek.

<sup>23</sup> *De fide* V,18,221.

<sup>24</sup> A régi Breviarium Romanum tartalmazta a „Quicumque”-t. (Szövege: A. Hahn — G. L. Hahn: *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche*. Breslau 1897., Repr. Hildesheim 1962. 174. skk.).

<sup>25</sup> *Ep.* 21,4.

<sup>26</sup> *Ep.* 20,19.

5. Végeredményben azt mondhatjuk: ha a források felől nézzük Szent Ambrus teológiáját, akkor műveit tekinthetjük a görög teológusok egyszerű „visszhangjának”, ha viszont sajátos helyzetét vesszük figyelembe a latin Nyugaton, akkor meg kell látnunk a filozófiai, jogi, retorikai, teológiai elemek különleges ötvözetét bennük, amely Ambrus-i ötvözetben minden a keresztény hitvallásnak rendelődik alá. Ez tartalmilag annyit jelent: Ambrus megakadályozta a teológia akár az arianizmusra, akár az apollinarizmusra jellemző polarizálását, kifejtette a teológia és üdvtörténet (megtestesülés) elválaszthatatlan összetartozását.

Ökumenikus szempontból viszont a milánói püspök példájának ma hasonlíthatatlanul nagyobb jelentősége van bármely kortárs latin teológusénál, mert „hidat” jelentett Kelet és Nyugat, a jelen és a jövő felé, amit Ágoston példája a legjobban, akinek egyik legfőbb forrása volt Ambrus teológiája. Ez az „áthidalás” úgy is felfogható, mint a görög és latin teológia szinkronba hozása a IV. század végén, amit a Rómához abszolút hű *Ambrosius episcopus* úgy hajtott végre, hogy latin tradíciójába bedolgozta a keresztény Kelet eredményeit.

---

*Az idő tájt sok megszállott volt Milánóban, akik fennhangon kiáltoztak, hogy Ambrus győtri őket, Justina viszont, és sok ariánus, akik vele laktak, azt állították, hogy Ambrus bérelt föl embereket, hogy azt hazudják: tisztátalan lélektől vannak megszállva s hogy Ambrus győtrő őket. Akkor egy ariánust megragadott egy ördög. Középre ugrott és kiáltozni kezdett: „Akik nem hisznek Ambrusnak, bárcsak úgy győtrődnének, ahogy én!” Azok pedig összezavarodtak, s vízbe fojtották az embert.*

*Egy eretnek, aki megátalkodott vitatkozó, kemény ariánus volt, akit sehogy sem lehetett az igaz hitre téríteni, egyszer Ambrus beszédének hallgatása közben látta, hogy a püspök fülébe egy angyal súgja azokat a szavakat, melyeket a népnek prédikált. Ennek láttára védelmezni kezdte a hitet, amit addig üldözött.*

*Egy megszállott kiabálni kezdett, hogy Ambrus győtri őt. Erre Ambrus: „Némulj meg, ördög! Nem Ambrus győtrő téged, hanem a te irigységed, mert látod, hogy az emberek oda emelkednek, ahonnan te rúttul lezuhantál. Ambrus nem is tudna felfuvalkodni.” Erre amaz rögtön elnémult.*

*Egy alkalommal Szent Ambrus a városban járt-kelt, s úgy esett, hogy valaki megbotlott és elterült a földön. Egy másik ennek láttára nevetésben tört ki. Ambrus e szavakkal fordult hozzá: „Te, aki most állsz, vigyázz, hogy el ne essél!” Ezt hallván amaz rögtön megbánta botlását, hogy kinevette a másik elbotlását.*

Részlet a *Legenda aureából*. Ford. Déri Balázs

	<i>Deus Creator omnium,</i> Szent Ambrus himnusza	Babits Mihály fordítása ( <i>Amor sanctus.</i> 1933)	Sík Sándor fordítása ( <i>Himnuszok könyve.</i> 1943)
	Deus, Creator omnium polique rector, vestiens diem decoro lumine, noctem soporis gratia,	Isten, te mindentalkotó, egek vezére, aki dús fényvel ruházod a napot, álom-malaszttal a vak éjt,	Isten, világot alkotó, Világ sarkait forgató, Ki napnak ékes fényruhát, Éjnek kegyelmes álmodat adsz:
5	artus solutos ut quies reddat laboris usui mentesque fessas allevet luxusque solvat anxios,	hogy oldott tagjainkat új munkára edzze a szünet, s fáradt velőnket és borús aggályainkat oldja föl:	Pihenéstől a lanka test Munkára nyerjen új erőt, A frissült lélek vessen el Búbánatot s aggályokat.
10	grates peracto iam die et noctis exortu preces, voti reos ut adiuves, hymnum canentes solvimus.	hálát a végzett nap miatt s imát az éj elé, miként fogadtuk, hogy majd megsegíts, mond néked híven himnusunk.	Hálát mondunk a túnt napért, Imát, mikor leszáll az éj. Bűnösöket hogy megsegíts, Vedd fogadalmas himnusunk.
15	Te cordis ima concinant, te vox sonora concrepet, te diligit castus amor, te mens adoret sobria,	Te légy, kit szívünk mélye áld és hangunk harsonája zeng, kit szomjaz minden tiszta vágy s imád a józan értelem,	Áldjon lelkünk legbelseje, Zengjen a szó, a dallamos, Téged szeressen tiszta szív, Téged a józan értelem.
20	ut cum profunda clauserit diem caligo noctium, fides tenebras nesciat et nox fide reluceat.	hogy, ha az éjszakák köde homályba csukja a napot, a hit ne tudjon ily homályt, hit világítsa ki az éjt.	Hogy amikor az éjsötét Elfátyolozza a napot, Hitünk ne érjen éjszakát S minden kódön ragyogjon át.
	Dormire mentem ne sinas, dormire culpa noverit; castos fides refrigerans somnia vaporem temperet.	Aludni lelkünket ne hagyj; csupán a bűn aludjon el; s a hit hűsítse a szüzek álmának forró gőzeit.	Aludni lelkünket ne tőrj, Aludni csak a bűnt bocsásd, Frissítse a tisztát a hit, S az álom gőzét verje el.
25	Exuta sensu lubrico te cordis alta somnient, nec hostis invidi dolo pavor quietos suscitet.	Levetve síkos gondokat rólad álmodjon mély szívünk; s föl ne riasszon az irigy szellem csele: a rémület.	Az érzékek síkos kódét Lerázva rólad álmodunk: Nem árt az álnok ellen így, S nem költi álmunk rettegés.
30	Christum rogemus et Patrem, Christi Patrisque Spiritum: unum potens per omnia, fove precantes, Trinitas!	Kérjük a Fiút és Atyát s a kettejükből áradó lelket: hatalmas Háromege, vedd szárnyad alá, aki kér.	Krisztust imádjuk s az Atyát És kettejük Lelkét velünk: Egy Háromság, egy hatalom, Fogadd imánk kegyelmesen!

Babits és Sík Sándor liturgikus kiadványokban általános szövegváltozatok alapján fordított (8. sor: *luctusque*; 14.: vox *canora*; 23.: *castis*; 26.: *cordis ima*).

Babits fordítását a következő módosításokkal közli az Éneklő Egyház római katolikus nép-ének-tár (354) (a helyesírási eltéréseket nem soroljuk föl): 2–3. sor: aki *vagy*, / *s* fényvel; 5.: tagjainkat *így*; 7.: *s* fáradt; 8.: *föl*; 10–12.: *mondunk az éj elé, / mit fogadtunk, ha megsegítsz, / most teljesíti*; 14.: hangunk *zengve harsonáz*; 20.: *világítsa át*; 22.: *aludjanak ki vétkeink*; 23–24.: *győztesen / az éjnek forró álmait*; 27–28.: *irigyen / Sátán*; 30–31.: *kettejüktől Származót: / örök*.

Sík Sándor fordítását némi átdolgozással közli az *Ideiglenes Zsolozsmáskönyv* (1976), 67. o., az új római breviárium szerint elhagyva a 6–7. strófát, s az eredeti doxológiát más, középkori versszakkal helyettesítve. Ugyanez a durván, érzéketlen–álszentül megkurtított szöveg Farkasfalvy Dénes fordításának alapja (*Himnuszok. Válogatás a Római Breviárium himnuszaiból.* 1984).